Ongelofelijk

Yvonne Zonderop

Ongelofelijk

Over de verrassende comeback van religie

2018 Prometheus Amsterdam

Dit boek is voor Gertrude Berger.

© 2018 Yvonne Zonderop
Omslagontwerp Roald Triebels
Foto omslag Marcel van den Bergh/Hollandse Hoogte
Opmaak binnenwerk ZetSpiegel, Best
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 3301 6

Inhoud

Proloog 7

1 Tijd voor een nieuw verhaal
…waarom een beroep op onze christelijke wortels zo'n gevoelige snaar raakt… 11

2 Het hardnekkige verschijnsel religie
…godsdienst voorziet in zo veel menselijke behoeftes, dat het succes bijna vanzelf spreekt… 23

3 Een heftige secularisatie
…waarom Nederland zo massaal en drastisch van zijn geloof viel… 33

4 De joods-christelijke erfenis als politiek instrument
…over een bange Amerikaanse president, een onbegrepen

Frits Bolkestein en een opleving van religie in de Nederlandse politiek… 52

5 Maar wat is dan christelijk?
…hoe een verhaal dat zich op duizend manieren laat lezen de basis legde voor onze moraal… 79

6 Binding of autonomie?
…waarom jongeren de buik vol hebben van vrijheid en zo veel mensen verlangen naar gezag… 113

7 De lokroep van de Geest
…waarom zo veel veertigers, vijftigers en beginzestigers het spirituele pad op gaan… 125

8 Oud en nieuw in de kerk
…de wederopstanding van een kerk die bijna dood was… 138

9 Een onbegrepen scheiding tussen kerk en staat
…waarom een openbare discussie over geloof ons allemaal verder brengt… 154

10 Het nut van achterom kijken
…de beste voorbereiding op de toekomst is een duik in ons verleden… 161

Woord van dank 167

Proloog

Het is donker en stil in de grote Nieuwe Kerk. Brandende kaarsen in een koperen kandelaar werpen een flauw licht op honderden belangstellenden. Ze kijken mij verwachtingsvol aan. Alsof ik ze aan de hand kan nemen en kan optillen naar een moment van vervoering. Dezelfde vervoering die de Spanjaard El Greco op zijn doeken verbeeldt, en wiens werk ons hier nu samenbrengt.

Achter mij, tussen de spijlen van het koorhek, kun je het schilderij zien hangen dat het Prado welwillend heeft uitgeleend aan de Amsterdamse Nieuwe Kerk. *Pentecostés* heet het, Pinksteren. Het schilderij verbeeldt het moment waarop de Heilige Geest de apostelen met inspiratie komt vervullen, nu ze verder moeten zonder hun voorganger Jezus. De Geest blaast ze bij wijze van troost vurige tongen in.

Ik sta hier omdat ik ben gevraagd iets te vertellen over

El Greco. Dat is niet omdat ik kunsthistorisch zo onderlegd ben, maar omdat zijn werk mij ooit diep raakte. Een gelovige schilder die een ongelovige vrouw tot tranen toe bewoog. Zo dadelijk zullen de muzikanten delen opvoeren uit de flamenco-opera *El Greco de Toledo* van gitarist Eric Vaarzon Morel. Maar nu zijn alle ogen op mij gericht. Ik kijk opzij en zie de hooggewelfde ramen, die in het donker geen kleur meer vertonen. Ik denk aan Willem-Alexander en Máxima, die hier huwden, compleet met dramatische traan. Onwillekeurig denk ik: dit is gewijde grond.

Mijn praatje ligt voor mij op de katheder. Ik heb het keurig voorbereid. Pas nu dringt de situatie tot mij door: ik sta in een kerk en ik spreek een gezelschap toe dat vermoedelijk niet gelooft, maar dat wel wíl geloven, zo niet in God, dan toch in een verhaal waaraan ze zich kunnen verbinden. Ik ben degene die deze verbinding moet leggen. Zo luidt de impliciete afspraak tussen het publiek en mij.

En ik denk: hoe toepasselijk. Ooit was ik een katholiek meisje dat stampvoetend wegliep uit de kerk. Nu sta ik op het podium van Nederlands grootste hervormde kerk. Dat is niet omdat ik dominee ben geworden. Ik vertel van een rijke christelijke erfenis die mij raakt, ook al ben ik niet belijdend. Ik sta hier op het podium als symbool namens ontelbaar veel Nederlanders die de christelijke traditie onuitgesproken met zich meedragen. Het verhaal dat ik ga vertellen, benoemt dit. Ik ga vanavond proberen

de lege ruimte te overbruggen tussen ongelovig en gelovig zijn.

Laat mij je vertellen dat je heus gevoelig kunt zijn voor klassieke Bijbelse verhalen zonder elke week in de kerkbank psalmen te zingen. Dat je kunt sympathiseren met de opvattingen van Franciscus zonder de paus als onfeilbaar te beschouwen. De christelijke cultuur zit al eeuwenlang in ons. Ze vertelt ons wie we zijn, ze heeft ons mede gevormd. Maar in de slipstream van een heftige secularisering hebben we alles wat riekte naar geloof in de ban gedaan. Dit voelt steeds meer als een gemis.

Het is tijd om dit gevoel te verwoorden. Ik ben cultuurchristen, u toch ook? Daarom sta ik hier. Ik haal diep adem en zeg: 'Goedenavond allemaal…'

1

Tijd voor een nieuw verhaal

…waarom een beroep op onze christelijke wortels zo'n gevoelige snaar raakt…

Mijn ouders hebben elkaar leren kennen in het weeshuis. Dat klinkt verdrietig en dat was het ook. Hun moeders waren beiden overleden in de Tweede Wereldoorlog. Totdat hun vaders een nieuwe vrouw vonden, moesten zij allebei met broers en zussen naar het gesticht – zoals weeshuis Groenestein in de Haagse volksmond werd genoemd. Groenestein was weliswaar een rooms-katholiek tehuis, maar ook een hel op aarde. Hier werkten teruggekeerde – en vaak diepgefrustreerde – nonnen en paters uit de missie. Ze voedden zonder enig pedagogisch inzicht zeshonderd kinderen op. Er was geen warmte, geen liefde, geen vrolijkheid, wel hardvochtigheid en regelrechte wreedheid. Mijn moeder is er eens en voor altijd van haar geloof ge-

vallen. Ik hoef het woord 'non' maar te laten vallen, of ze lacht schamper om de schijnheiligheid waar zij als tiener getuige van was. Het contrast tussen de mooie leer en een geniepige, harteloze praktijk was haar simpelweg te groot.

Het verblijf in Groenestein was een naargeestige ervaring die hun leven blijvend heeft gekleurd. Maar mijn ouders waren niet de enigen die te lijden hadden onder machtsmisbruik onder religieuze vlag in het Nederland van de vorige eeuw. De afgelopen jaren zijn talrijke voorbeelden van seksueel misbruik aan het licht gekomen, misbruik dat veel te lang werd gedoogd. Onze literatuur is doortrokken van verhalen over het juk van een gesloten gemeenschap en een machtige, hardvochtige kerk, zowel in katholieke als protestants-christelijke kring. Ze maken invoelbaar waarom Nederlanders op grote schaal de kerk verlieten zodra de kans zich voordeed; weg uit een naargeestige beklemming waartegen je als individu niet was opgewassen.

Eind jaren zestig is een grote uittocht begonnen, die eigenlijk niet meer is opgehouden. Nederland seculariseerde snel, heftig en massaal, rücksichtsloser dan in de landen om ons heen. In een bestek van dertig jaar veranderde de sociale norm van gelovig naar ongelovig. De vrije zondag ging voortaan op aan sportbeoefening, aan koopzondagen of ander amusement, niet aan vanzelfsprekend kerkbezoek.

Deze persoonlijke bevrijding – want zo voelde het voor veel mensen – had ook grote maatschappelijke gevolgen. Kerkverlaters plaatsten een bom onder het fundament

van een verzuild Nederland. Onze maatschappelijke ordening was lange tijd georganiseerd geweest op basis van levensbeschouwing. Katholieken lagen in een katholiek ziekenhuis, hervormde gezinnen huurden hun huis van een protestants-christelijke woningbouwvereniging en ongelovige kinderen gingen naar een ongelovige, dat wil zeggen openbare school. Ons zorgde voor ons in alle denkbare facetten.

Met het teruglopend kerkbezoek ontviel de basis aan dit groepsgevoel. Opeens konden katholieken ook naar een protestantse groenteboer en kon een hervormd kind ook naar een openbare sportvereniging. De secularisering was niet alleen een bevrijding van de kerk maar ook – en misschien wel vooral – van een dwingend sociaal construct. De afvalligheid voelde als een doelbewust afscheid van een bedompte en beperkende levenssfeer.

Zelfs nu, vijftig jaar later, ervaart de generatie die toen het voortouw nam haar stap als een opluchting. Het idee dat ze zich losrukten uit een beknelling zijn ze nooit meer kwijtgeraakt. Liefst hadden ze het christelijk gedachtegoed geheel en al uit hun leven gebannen. Hoor hoe honend sommigen nog steeds praten over alles wat riekt naar kerk en religie. Zolang zij op maatschappelijk gebied de toon zetten – en dat duurde best lang in Nederland – heerste het idee: hoe minder invloed voor kerk en geloof, des te beter. Het adagium luidde: laat ons vooral voor onszelf beslissen. Een brede coalitie uit verschillende politieke windrichtingen bracht de christelijke invloed op het

maatschappelijk leven waar mogelijk terug. Religie werd iets van een voorbije tijd. In het nieuwe ideaalbeeld van een vrij en autonoom individu was geen ruimte voor onderschikking aan iets groters dan het eigen ik.

Mensen die nog wel geloofden, – en die waren er natuurlijk wel degelijk – konden daar maar beter hun mond over houden, want ze werden ternauwernood serieus genomen. Wie geloofde nu in sprookjes? Had de wetenschap niet afdoende laten zien dat de Bijbel niet klopte en dat God als schepper van de aarde niet bestond? Seculier werd de norm in Nederland. Wie zo nodig toch wilde geloven, moest zich maar terugtrekken in de privésfeer, weg uit de openbare ruimte, zodat de rest van de samenleving er tenminste geen hinder van ondervond. Het publieke domein moest zoveel mogelijk worden gevrijwaard van religieuze en kerkelijke invloed. Geloof werd een geval van not done.

Pas de laatste jaren groeit heel voorzichtig het besef dat met dit radicale afscheid wel degelijk iets belangrijks verloren is gegaan. Onze kennis van religie is hard achteruit gehold. Het christelijke geloof heeft onze cultuur en onze moraal eeuwenlang gestut en mede vormgegeven, maar dat inzicht is geen gemeengoed meer. Er is een gedeelde basis weggevallen. Wie weet nog waar Pinksteren voor staat of wat de Exodus betekent? Wie kan de Bijbelse schilderijen van Rembrandt überhaupt nog duiden? En wie realiseert zich dat we zonder het christendom hoogst-

waarschijnlijk geen democratische rechtsstaat hadden gehad?

Wij zijn ook onze omgangsvormen verleerd met religieuze uitingen in het openbaar. Nederland was ooit befaamd om de beheerste omgang met religieuze verscheidenheid. Maar de aanwezigheid van moslims die hun overtuiging zichtbaar uitdragen in hun kledij, brengt veel mensen in verwarring, omdat ze niet weten hoe ze ermee moeten omgaan. Ter rechterzijde grijpen politici dit ongemak aan om te betogen dat moslims een bedreiging vormen voor onze culturele erfenis. Ter linkerzijde houdt men gegeneerd de mond, bij gebrek aan een duidelijke opvatting. De gemoederen zijn de laatste jaren hoogopgelopen, vooral op social media. Alsof we vergeten zijn dat onze Grondwet niet alleen de vrijheid van meningsuiting garandeert, maar ook de vrijheid van godsdienst.

Al kan ik het niet wetenschappelijk bewijzen en baseer ik mij op een journalistieke peiling van de maatschappelijke temperatuur, toch neem ik het begin van een omslag waar. Het is geen taboe meer om te zoeken naar wortels en inspiratie. Wat hebben wij met die drastische secularisering eigenlijk bij het grofvuil gezet? Zitten er misschien ook positieve kanten aan het geloof, naast de welbekende negatieve aspecten? Hoe ziet onze religieuze erfenis er eigenlijk uit? Per slot van rekening was gedurende 1500 jaar het christendom de dominante cultuur in onze contreien. Is dat gedachtegoed definitief passé? Of kunnen we daar nog iets mee in deze tijd?

Na de secularisatie zijn veel mensen gaan denken dat geloof een kwestie is van particuliere voorkeur, los van de maatschappij. Maar dat is een misvatting die de eeuwenlange verstrengeling van godsdienst met cultuur ernstig onderschat. Dagblad *Trouw* beschreef daar eind 2017 een aardig voorbeeld van. Er kwamen twee jonge kunstenaars aan het woord die onverbloemd teruggrijpen op beelden en muziek uit ons christelijk verleden. Niet omdat ze ouderwets gelovig zijn, maar omdat ze inspiratie ontlenen aan een rijke traditie. Ze zoeken hun eigen niet-dogmatische aansluiting bij een klassiek verhaal. De vrijblijvendheid van het ironische postmodernisme, dertig jaar geleden helemaal en vogue, spreekt ze in het geheel niet aan. 'Als je verder kijkt dan je eigen belang, komt het spirituele al snel om de hoek kijken,' zei een van hen. Als het klopt dat kunstenaars de herauten zijn van nieuwe maatschappelijke trends, wordt het religieuze dus steeds minder not done.

Recentelijk heeft het christelijk gedachtegoed een nieuwe politieke lading gekregen. Politici die zelf niet gelovig zijn – of zich daar in ieder geval niet op laten voorstaan –, werpen zich op als hoeder van de christelijke erfenis. Ze gebruiken het als cultuurpolitiek instrument in een strijd tegen de multiculturele samenleving. Vaak voegen ze er nog de term joods aan toe. Alsof het joods-christelijke gedachtegoed lijnrecht tegenover het islamitische gedachtegoed zou staan.

In het liberale Nederland is deze toe-eigening van het christendom door populistische politici lange tijd weggelachen of genegeerd. Dat Geert Wilders en Thierry Baudet een serieus punt hebben, wil er bij de meesten niet in. Je kunt dit beroep op onze religieuze erfenis toch niet anders lezen dan als een doorzichtige en kwaadaardige truc om moslims in de hoek te zetten? Maar deze afwerende houding doet geen recht aan een gevoel van teloorgang dat wel degelijk bestaat in Nederland. Sinds de kerk is weggevallen uit het sociale leven, en de verworven vrijheden vanzelf spreken, kan het seculiere leven kil en eenzaam aanvoelen. Het afscheid van onze inspiratiebronnen was misschien wel erg drastisch. We beroofden onszelf van een culturele context waarmee velen zijn opgegroeid. Daarmee is een mogelijkheid tot identificatie weggevallen, terwijl daar in tijden van verandering juist zo veel behoefte aan bestaat. De kerk stond voor een waardegemeenschap die sociale bescherming bood. Waar is die gebleven? Met hun beroep op de christelijke erfenis raken de populisten dus een snaar, ook al zijn ze zelf niet belijdend en hun aanhang evenmin.

Het naargeestige van populisten, Geert Wilders voorop, is dat zij moslims de schuld geven. Ze gebruiken de angst voor een radicale groep moslimextremisten om een kleine miljoen landgenoten collectief in een kwaad daglicht te stellen. Onder het cynische motto: niets bindt zo goed samen als een gezamenlijke vijand, schuiven ze een probleem waar Nederland vooral zelf debet aan is in de

schoenen van mensen die nog wél geloven. Onze ontkerstening heeft ons beschroomd gemaakt het onderwerp godsdienst überhaupt te bespreken. Zo weten we ook niet wat we van de islam moeten denken, en in hoeverre islamitische denkbeelden afwijken van christelijke. Het is de achterkant van de seculariseringsmedaille.

Het verbaast mij al jaren dat niemand de populisten antwoordt met: die christelijke erfenis waar jullie over spreken is ook mijn erfenis, maar ik zie 'm een tikje anders. Alsof niemand er iets mee uitstaande wil hebben, behalve een enkele christelijke politicus. Uit die verbazing is mede dit boek ontstaan. Is het taboe op religie daadwerkelijk zo groot geworden dat we een culturele erfenis liever laten kapen door een bedenkelijke stroming dan er zelf een serieus gesprek over te voeren?

Dat belooft dan niet veel goeds. Want Wilders en Baudet zijn niet de enigen die zich opwerpen als hoeder; overal in Europa en in de Verenigde Staten grijpt (extreem)rechts de christelijke geschiedenis aan om de tegenstellingen met andere groepen hard aan te scherpen. Het politieke beroep op een christelijke erfenis duikt steeds weer op. Hier je schouders over ophalen is misschien niet het meest intelligente antwoord. De ban op geloof en spiritualiteit als maatschappelijk thema maakt ons blind voor belangrijke politieke en culturele gevoeligheden. De tijd is rijp voor een gesprek over onze christelijke erfenis en haar doorwerking in de cultuur. Het is een groot en belangrijk onderwerp, ook voor mensen die zichzelf als ongelovig beschouwen.

In de komende hoofdstukken sta ik stil bij de vraag hoe en waarom Nederland zo snel seculariseerde. Ik duik in de politieke toe-eigening van het begrip joods-christelijke erfenis. Ik doe een poging om een aantal kenmerken te beschrijven die je als christelijk zou kunnen beschouwen. Ik duik in de vraag waarom de jonge generatie weinig meer opheeft met het antireligieuze sentiment van hun (groot)-ouders. En ik beschrijf pogingen binnen en buiten de kerk om de inspiratie in nieuwe vormen te gieten.

Het christendom heeft niet één leer. Het wordt wel omschreven als een serie interpretaties van interpretaties. In die sfeer bedoel ik dit boek: het is een uitnodiging tot dialoog. Eén ding is mij helder geworden gedurende het schrijven. Secularisering als leidend verhaal heeft haar beste tijd gehad. Geloof verdient een plek op de agenda.

Sinds ik schrijf over godsdienst, krijg ik vaak de vraag gesteld: wat geloof je zelf? Wie gelooft, is immers geen toeschouwer maar een deelnemer. De ontvanger van mijn boodschap wil begrijpelijkerwijs weten uit welke koker dit verhaal komt. Mijn eerste antwoord luidt dan meestal: niets. Als je bedoelt dat ik geloof in een oude wijze man die vanaf een troon zijn wil over ons uitstort, is het antwoord: zeker niet. Ik geloof ook niet dat drie wijzen uit het Oosten met mirre en wierook op kraambezoek kwamen bij het kindeke Jezus of dat de Rode Zee wonderbaarlijk splitste toen het volk Israëls uit Egypte vluchtte. Ik geloof wel in de kracht van de verhalen uit het christendom. Dat

wij onszelf via deze teksten – en de kunstzinnige verbeelding daarvan – iets belangrijks willen vertellen over onszelf en onze opdracht in het leven. Ik ben gevoelig voor het appel dat daarin doorklinkt.

Ik groeide op in de jaren zestig als katholiek meisje, maar dan in naam, niet in gevoel. Dat kon misschien ook niet anders met ouders met zo'n akelige jeugd. Maar in mijn beleving gold dit voor de meeste mensen uit mijn omgeving. Geloof stond voor conventie. Je ging naar de kerk zoals je daarna bij opa en oma op bezoek ging. Na schooltijd haalde ik met vriendinnetjes oude kranten of zilverpapier op voor de missie in Afrika – gewoon omdat het hoorde. Ik zie mijzelf nog zitten in het biechthokje bij de kapelaan. Hij ging verscholen achter een geheimzinnig raster. Hij vroeg mij mijn zonden op te biechten en ik wist niks beters te bedenken dan dat ik koekjes had gegapt uit de trommel. Ik kreeg tien weesgegroetjes opgedragen. Terug in de kerkbanken zag ik bekenden uit de buurt de handen voor het gezicht slaan en bidden. De gedachte dat zij dit wél echt zouden menen, kwam niet eens bij mij op.

Maar een christelijke opvoeding – hoe oppervlakkig ook – geeft je iets mee. Daar kom je met de jaren achter. De verhalen vormen een referentiekader, ze zitten als het ware in je. Hoe vaak lachte ik niet met vriendin Lidy om Monty Pythons *Life of Brian*, die geestige satire op het leven van Jezus Christus? Toch was ik verbaasd toen mij de tranen in de ogen schoten bij de aanblik van *De Annunciatie* van Leonardo da Vinci in het museum Uffizi in

Florence. Het toont een knielende engel die een verraste Maria aankondigt dat zij als maagd zal bevallen van de zoon van God – wat een dramatische boodschap van belofte en onontkoombaar verdriet. Vanaf toen had ik kunnen weten dat religieus geïnspireerde kunst een gevoelige plek was die een gevoelige plek zou blijven, ook al bad ik nooit en hoefde ik van de kerk niets te weten.

Mijn begrip van wat religie met mensen kan doen, is gaandeweg gegroeid. Ik ben veranderd van afwijzend, via ongeïnteresseerd naar onderzoekend. Ik wilde begrijpen wat mij beroerde in die religieuze kunst. Zo stuitte ik op een gedeeld gedachtegoed en een gedeelde cultuur waarover we haast niet meer kunnen spreken omdat we de taal zijn kwijtgeraakt. Dat vind ik een gemis. Ik ben niet belijdend, maar ook niet anti geloof. Religie en kerk hebben veel ellende veroorzaakt, maar dat geldt net zo goed voor organisaties en mensen die niet religieus waren. Ik denk niet dat het kwade aan religie gebakken zit. Het is mij duidelijk geworden dat verreweg de meeste mensen op deze wereld steun ontlenen aan religie. Als systeem voor betekenisgeving kent ze vooralsnog geen serieuze concurrent.

Het christelijke verhaal behoort tot mijn erfenis. En ook tot dat van de mensen om mij heen. Ik denk dat wij onszelf een dienst bewijzen als we met een open geest naar die gedeelde erfenis kijken, niet om anderen uit te sluiten of om onszelf op de borst te kloppen, maar wel om beter te begrijpen waar we vandaan komen. Dat leidt misschien

tot meer begrip voor dat overgrote deel van de mensheid dat wel gelooft. En misschien brengt het zelfs inspiratie om uit te putten in de omgang met de grote maatschappelijke uitdagingen van deze tijd.